

کرونا و تأثیر آن بر وضعیت زندان‌ها و زندانیان^۱

(مقاله علمی - پژوهشی)

مهدی صبوری پور*

نازنین حاجی زاده**

چکیده

با توجه به شیوع گسترده ویروس کرونا و مخاطرات پیدا و پنهان مترتب بر امنیت عمومی و سلامت فردی و اجتماعی شهروندان و تلفات جانی متعدد گزارش شده در شهرهای مختلف کشور، برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی منابع موجود پیرامون دادرسی‌های کیفری و همچنین وضعیت زندان‌ها و زندانیان، مهم‌ترین دغدغه مسئولان و مدیران قضایی می‌باشد که در این راستا صدور بخشنامه‌های متعدد در این زمینه، سازوکارها و امکاناتی را در زمینه اجرای طرح فاصله‌گذاری اجتماعی به منظور سازمان‌دهی امور مربوط به زندانیان در شرایط بحران بیولوژیکی کنونی فراهم نموده است.

از سویی دیگر ظهور و گسترش این بیماری در کشور، فرصت‌های بسیاری را در نظام قضایی ما فراهم ساخته است تا بتوانیم با استفاده از آنها، همگام با تحولات مطرح در کشورهای پیشرفته، نظام قضایی خویش را متحول سازیم. از جمله این ظرفیت‌های قانونی که در این دوران می‌توان از آنها استفاده حداکثری نمود، تمهیدات و تسهیلات شناسایی شده در «دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها»، استفاده حداکثری از نهادهای جایگزین حبس و دادرسی الکترونیک و سازوکارهای آن است. البته این بیماری با چالش‌ها و خلأهایی نیز در نظام قضایی ما همراه بوده است که آنها را نیز نباید از نظر دور داشت. در این پژوهش، ضمن تبیین و بررسی تأثیر بیماری کرونا بر وضعیت زندان‌ها و زندانیان، تمهیدات و همچنین فرصت‌های ایجاد گردیده در این زمینه مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژگان:

کرونا، زندان، دادرسی کیفری، نهادهای جایگزین حبس، دادرسی الکترونیک.

۱. این مقاله به سفارش «مرکز ملی تحقیقات حقوق سلامت» نگارش یافته است.

* استادیار دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول).

** دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی.

مقدمه

ظهور و شیوع بیماری کرونا در ماه‌های اخیر، موجبات قرار گرفتن کشور در وضعیت و شرایط خاصی را فراهم آورده است. در این میان، با عنایت به رفت‌وآمد و شلوغی‌های واحدهای زیرمجموعه نظام قضایی، از جمله دادسراها، دادگستری‌ها، و به‌ویژه تجمع و حضور زندانیان در زندان‌ها، مجموعه نظام قضایی کشور نیز از این پدیده تأثیر پذیرفته است. با توجه به شرایط موجود و به منظور جلوگیری از شیوع هرچه بیشتر این بیماری در مجموعه زندان‌های کشور که با تجمع جمعیت روبرو هستند، برنامه‌ریزی و سازمان‌دهی منابع موجود پیرامون وضعیت زندان‌ها و زندانیان، مهم‌ترین دغدغه مسئولان و مدیران قضایی است که در این راستا صدور بخشنامه‌های متعدد در این زمینه، سازوکارها و امکاناتی را در زمینه اجرای طرح فاصله‌گذاری اجتماعی به منظور سازمان‌دهی امور مربوط به زندانیان در شرایط بحران بیولوژیک کنونی فراهم نموده است.

علاوه بر این دستورالعمل، چندین سال قبل قوانین چندی به تصویب رسیده‌اند که در برهه زمانی کنونی، ظرفیت استفاده حداکثری از این سازوکارها بسیار احساس می‌گردد. از جمله این قوانین و تأسیسات، می‌توان به تمهیدات و تسهیلات شناسایی شده در «دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها»، نهادهای جایگزین حبس و قانون راجع به دادرسی الکترونیک اشاره کرد. اجرای این دستورالعمل‌ها، گام بزرگی در راستای تحول نظام قضایی کشور و توسعه نظام الکترونیک در دستگاه قضا و برای ارتقای کیفی خدمات و فعالیت‌های آینده دستگاه قضایی بسیار راهگشا خواهد بود. البته در دوران این بحران پیش‌آمده، نظام زندان‌های کشور علی‌رغم تمامی تمهیدات و سازوکارهای پیش‌بینی گردیده، چالش‌ها و خلأهایی نیز دارد که نباید از نظر دور داشت.

۱. تأثیر کرونا بر امور مربوط به زندان‌ها و زندانیان

با توجه به ازدحام جمعیت و شلوغی موجود در زندان‌های کشور، این مکان‌ها بیشترین تأثیر را در شیوع هر چه بیشتر این بیماری خواهند داشت. بر این اساس، رئیس سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور، طی دستوری به مدیران زندان‌های سراسر کشور تمامی

فعالیت‌های اجتماع‌محور در زندان‌های کشور را تا اطلاع ثانوی ممنوع اعلام کرد. همچنین اقدامات پیشگیرانه برای جلوگیری از ورود ویروس کرونا به زندان‌ها و اقدامات فوق‌العاده بهداشتی از جمله ضدعفونی کردن روزانه و مستمر بخش‌ها و وسایل موردنظر، قرار دادن وسایل بهداشتی در دسترس زندانیان، ارائه آموزش‌های لازم به زندانیان و زندانبانان برای خود مراقبتی و نیز تشکیل کمیته‌های سلامت در زندان‌ها برای کنترل و مراقبت از وضعیت سلامت زندانیان و شناسایی افراد در معرض خطر در حال انجام است؛ به‌نحوی که با شناسایی و تشخیص اولیه پزشکان زندان، نسبت به جداسازی و سایر اقدامات بهداشتی و درمانی افراد بدون فوت وقت اقدام می‌شود.^۱

علاوه بر این تدابیر ویژه‌ای برای سازمان‌دهی این مکان‌ها باید صورت پذیرد که تأکید بر استفاده از سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی در مراحل رسیدگی و اتخاذ تدابیر و صدور دستورالعمل‌هایی در صدور قرارهای تأمین کیفری و همچنین احکام محکومیت، از جمله مهم‌ترین این تدابیرند که در این قسمت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۱. تأکید بر استفاده از سامانه‌های ارتباطات الکترونیکی

ارائه خدمات الکترونیک قضایی، از طرح‌های بزرگ و مهم دستگاه قضایی می‌باشد که مورد توجه و تأکید مدیران عالی دستگاه قضایی است. بی‌تردید اجرای این طرح، گامی مهم در توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات در دستگاه قضایی و توسعه حکومت الکترونیک در کشور، به شمار می‌آید. امروزه آمادگی الکترونیک مردم و نیز ارتقای سطح دسترسی آنان به امکانات و تسهیلات فناوری اطلاعات و ارتباطات نسبت به گذشته، امکان کاهش مراجعات مردم به مراجع قضایی را تسهیل نموده است و آنها می‌توانند برای طرح دعوا بدون مراجعه به محاکم یا دادرها به‌صورت الکترونیکی اقدام کنند.^۲ تمامی این مزایا در دوران شیوع بیماری کرونا و لزوم رعایت هرچه بیشتر فاصله‌گذاری اجتماعی، اهمیتی دوچندان می‌یابند. بر این اساس، استفاده از این سامانه‌های الکترونیکی در امور راجع به زندان‌ها و زندانیان نیز اهمیتی دوچندان می‌یابد.

۱. به نقل از خبرگزاری تسنیم به نشانی اینترنتی:

<https://www.tasnimnews.com/>

۲. برگرفته از وب سایت خبرگزاری میزان، به نشانی:

<https://www.mizanonline.com/>

براساس این میناست که ماده ۱۵ بخشنامه فعالیت بخش‌های مختلف قضایی به‌منظور پیشگیری از شیوع کرونا، مقرر نموده است که سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور با همکاری مرکز آمار و فناوری اطلاعات بستر لازم را برای ارتباط صوتی-تصویری برای انجام امور قضایی بین زندان‌ها و مراجع قضایی فراهم نماید. در این راستا، معاونت منابع انسانی قوه قضائیه مکلف شده است تا با همکاری مرکز آمار و فناوری اطلاعات نسبت به راه‌اندازی سامانه آموزش الکترونیک برای اجرای دوره‌های آموزشی بدو و ضمن خدمت کارکنان و قضات و برگزاری آزمون‌ها اقدام لازم را به عمل آورد. همچنین، اقدامات مدیریتی مانند اعزام هیئت‌ها به استان‌ها به‌صورت غیرحضوری انجام گردد.

۱.۲. کرونا و تأثیر آن بر صدور قرارهای تأمین کیفری

به توجه به وضعیت بحران بیولوژیکی پیش‌آمده و باعنایت به اینکه قضات طبق قانون آیین دادرسی موظف‌اند بعد از تفهیم اتهام به یک متهم برای او یک قرار تأمین صادر کنند، ضروری است تا ضرورت ایجاب نکند، از بازداشت افراد خودداری شود و قضات می‌توانند با توجه به شخصیت فرد متهم، از سایر قرارهای التزام‌آور استفاده کنند. همچنین ضروری است که با رویکرد کاهش ورودی افراد به زندان‌ها، از صدور قرارهای تأمین منجر به بازداشت جز در موارد ضروری اجتناب گردد. در این خصوص ماده ۱۲ بخشنامه معاون اول قوه قضائیه در خصوص فعالیت بخش‌های مختلف قضایی به‌منظور پیشگیری از شیوع کرونا^۱ برای جلوگیری از بازداشت متهمین به علل عدم توانایی در تهیه کفیل یا وثیقه مناسب، مقرر نموده است که در صورت لزوم، در ارسال احضاریه برای متهمان به همراه داشتن کفیل یا وثیقه مناسب یادآوری گردد. همچنین اعزام متهم و زندانی در صورت ضرورت صرفاً با تشخیص و دستور مقام قضایی با رعایت ضوابط بهداشتی در خصوص اعزام زندانیان انجام خواهد شد.

۱. در تاریخ ۱۳۹۹/۱/۲۷ به کلیه واحدهای ستادی، قضایی و سازمان‌های تابعه قوه قضائیه ابلاغ شده است.

همچنین در موارد ضروری برای انجام تحقیق و رسیدگی، حضور قضات دادسرا و دادگاه‌ها در زندان‌ها با هماهنگی دادستان و رئیس حوزه قضایی، بلامانع است و مسئولان زندان‌ها نسبت به تمهید و تعبیه فضای فیزیکی مناسب با رعایت ضوابط بهداشتی اقدامات لازم را معمول دارند.^۱

۱.۳. کرونا و تأثیر آن بر صدور احکام محکومیت به مجازات حبس

به تعبیر ماکس وبر، جامعه‌شناس آلمانی، «انسان مدرن و معاصر در یک قفس آهنینی که در اقتصاد، سیاست و فرهنگ تنیده شده، گرفتار است». باوجوداین، با ظهور ویروس کرونا، همین انسان مدرن با دست خود، برای یافتن تندرستی و حق حیات، خود را در قفسی به نام خانه با فضای محدود زندانی کرده است؛ زندانی که هیچ‌کس از آن رهایی نخواهد یافت، مگر اینکه با پیشرفت علم پزشکی بتوان او را از این قفس آهنین رهایی بخشید. این قفس آهنین صرفاً برای مردم عادی نیست. در این میان زندانیانی که به هر دلیلی در زندان‌ها محبوس‌اند، نیز در خطرند. این دسته از شهروندان محبوس، شاید تنهاترین انسان‌هایی هستند که حیات و امنیت جانی آنها درگرو اتخاذ تصمیمات ایمنی و بهداشت نه دست خودشان، بلکه به دست محاکم قضایی و زندانبانان است. طبعاً شهروندانی که با احکام قضایی دوران حبس خود را در زندان‌ها و ندامتگاه‌ها سپری می‌کنند، بیشتر از کسانی که در قرنطینه خانگی به سر می‌برند، نگران تندرستی خود و خانواده‌هایشان هستند.^۲ بر این اساس، مسئولان قوه قضائیه تدابیری به منظور جلوگیری از اعزام متهمان و محکومان به فضای زندان‌ها و همچنین پالایش زندان‌ها اتخاذ کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که با دستور رئیس قوه قضائیه در سال ۹۸، مبنی بر پالایش زندانیان بالاتکلیف، مشروط و اعطای مرخصی به بخش زیادی از آنان، و نیز دستور رئیس قوه قضائیه مبنی بر آزادی مشروط و اعطای مرخصی به ۹۳ هزار زندانی، مقداری از حجم و جمعیت این محیط‌ها کاسته شده است.

از جمله دستورات صادر گردیده به‌موجب بخشنامه اخیر رئیس قوه قضائیه، این است که اعزام متهم و زندانی در صورت ضرورت، صرفاً با تشخیص و دستور مقام قضایی با رعایت ضوابط بهداشتی

۱. ماده ۱۶ بخشنامه معاون اول قوه قضائیه در خصوص فعالیت بخش‌های مختلف قضایی به منظور پیشگیری از شیوع کرونا.

۲. به نقل از سایت روزنامه همشهری، به نشانی اینترنتی:

<https://www.hamshahrionline.ir/news/>

در خصوص اعزام زندانیان انجام گیرد. همچنین باید از انتقال زندانیان از یک حوزه قضایی به حوزه قضایی دیگر حد امکان اجتناب شود.

۲. فرصت‌های ایجادشده در زمان کرونا در نظام زندان‌ها

ظهور و گسترش بیماری کرونا، علی‌رغم تمامی مشکلات و محدودیت‌های پیش‌آورده برای نظام زندان‌های کشور، موجب بروز فرصت‌هایی نیز شده است که در این قسمت اشاره‌ای بدان‌ها خواهیم داشت. پیش از نیاز به تدوین و ابلاغ تمامی دستورالعمل‌ها و بخش‌نامه‌های پیش‌گفته در شرایط بحرانی شیوع بیماری کرونا، از چندین سال پیش بسیاری ظرفیت‌های قانونی نیز وجود داشته است که زمینه و بستر مناسبی برای تصمیم‌گیری تدابیر و سازوکارهایی در این شرایط بحران بیولوژیکی پیش آمده را فراهم ساخته‌اند و قضات و مسئولان قضایی امکان استفاده از این سازوکارها را داشته‌اند. دو نمونه از این بسترهای قانونی از پیش موجود که عبارت‌اند از: تمهیدات و تسهیلات شناسایی شده در «دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها»، استفاده قضات از نهادهای جایگزین حبس و... در این قسمت مورد بررسی و تبیین قرار خواهند گرفت.

۲.۱. اعمال تمهیدات و تسهیلات شناسایی شده در «دستورالعمل ساماندهی زندانیان

و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها»

رئیس قوه قضائیه در اجرای بند ۶۴ سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، مصوب ۱۳۹۴/۴/۹ رهبر انقلاب و مقررات قانون آیین دادرسی کیفری و قانون مجازات اسلامی در زمینه حبس‌زدایی، «دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها» را تهیه و ابلاغ کرد. این دستورالعمل که جایگزین دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها مورخ ۱۳۹۵/۶/۲۳ رئیس قوه قضائیه است، در ۲۹ ماده و ۲۳ تبصره در تاریخ ۱۳۹۸/۵/۳۱ به تصویب رئیس قوه قضائیه رسیده است.

براساس این دستورالعمل، باید از ورود افراد کمتر از ۱۸ سال سن، افراد فاقد پیشینه کیفری و زنان به زندان جلوگیری شود و به رؤسای کل دادگستری‌ها و دادستان‌ها برای جلوگیری از ورود افراد کمتر از ۱۸ سال سن، افراد فاقد پیشینه کیفری و زنان به زندان با استفاده از ظرفیت‌های

قانونی در خصوص قرارهای تأمین کیفری و استفاده از مجازات‌های جایگزین حبس تا حد امکان تکالیف قانونی ابلاغ شده است. همچنین در این دستورالعمل، برای بررسی و اعلام نتیجه درخواست‌های آزادی مشروط زندانیان توسط قضات اجرای احکام کیفری و رسیدگی به درخواست آزادی مشروط در دادگاه‌ها خارج از نوبت و به قید فوریت (حداکثر یک هفته) زمان تعیین شده است.

یکی دیگر از الزامات مقرر شده به موجب این دستورالعمل، استفاده قضات از مجازات‌های جایگزین حبس در صدور آرای صادره کیفری حداقل به میزان ۱۵ درصد آرای صادره است که رؤسای کل دادگستری‌ها باید برای استفاده از مجازات‌های جایگزین حبس در آرای صادره از محاکم کیفری حداقل به میزان ۱۵ درصد آرای صادره برنامه‌ریزی کنند.

علاوه بر این تدابیر کلی، دو تدبیر و مقررۀ ویژه در این دستورالعمل به چشم می‌خورد که در این شرایط موجود در زندان و ازدحام جمعیت در ورودی زندان‌ها که برای معرفی وثیقه برای زندانیان، به منظور استفاده آنها از مرخصی یا سایر تسهیلات مقررگردیده، در این دستورالعمل دیده می‌شود، بسیار کاربردی و راهگشاست.

یکی از این تدابیر، مقررۀ پیش‌بینی‌شده در ماده ۱۴ این دستورالعمل است. در این ماده مقرر شده است که زندانیان محکوم به حبس از بابت جرایم تعزیری درجه هفت و هشت، افرادی که باقی مانده محکومیت آنان کمتر از چهار ماه است و همچنین افرادی که نسبت به بازگشت آنان به زندان اطمینان حاصل است، به تشخیص قاضی اجرای احکام با صدور یکی از قرارهای تأمین کیفری موضوع بندهای الف، ب، پ، ت، ث، ج و چ ماده ۲۱۷ قانون آئین دادرسی کیفری^۱ در

۱. یعنی یکی از قرارهای تأمین زیر:

«الف) التزام به حضور با قول شرف

ب) التزام به حضور با تعیین وجه التزام

پ) التزام به عدم خروج از حوزه قضائی با قول شرف

ت) التزام به عدم خروج از حوزه قضائی با تعیین وجه التزام

ث) التزام به معرفی نوبه‌ای خود به صورت هفتگی یا ماهانه به مرجع قضائی یا انتظامی با تعیین وجه التزام

ج) التزام مستخدمان رسمی کشوری یا نیروهای مسلح به حضور با تعیین وجه التزام، با موافقت متهم و پس از

اخذ تعهد پرداخت از محل حقوق آنان از سوی سازمان مربوط

چ) التزام به عدم خروج از منزل یا محل اقامت تعیین شده با موافقت متهم با تعیین وجه التزام از طریق

نظارت با تجهیزات الکترونیکی یا بدون نظارت با این تجهیزات».

چارچوب قوانین و مقررات به مرخصی اعزام می‌شوند. بنابراین در خصوص این سه دسته از زندانیان، برای اعطای مرخصی نیازی به صدور قرار تأمین کفالت و وثیقه نیست و با این تسهیل پیش‌بینی شده، فرصت اعطای مرخصی به زندانیان در این شرایط بحرانی کشور، سهل‌تر می‌گردد. علاوه بر این، در مورد زندانیان دیگری که مشمول این سه دسته ذکر شده در ماده ۱۴ نمی‌شوند و در نتیجه برای اعطای مرخصی به آنها، صدور قرار کفالت یا وثیقه لازم است، در ماده ۳ این دستورالعمل مقرر شده است که: رئیس دادگستری با همکاری مرکز تمهیدات لازم را برای برقراری ارتباط از طریق سامانه الکترونیکی برخط (آنلاین) فراهم می‌نماید تا ضمن تسریع در فرایند احراز مالکیت، ارزیابی و توقیف ملک در وقت اداری یا خارج از آن، از اعزام متهمان به زندان جلوگیری شود تا زمان برقراری ارتباط، تمهیدات لازم برای استقرار کارشناسان رسمی دادگستری و نمایندگان ادارات ثبت اسناد در واحدهای قضایی و واحد کشیک اختصاصی معمول گردد. علاوه بر این نکته مهم‌تر، تدبیر اندیشیده‌شده در تبصره این ماده است که به موجب آن، چنانچه به نظر قاضی صادرکننده قرار تأمین کیفری و یا قرار قبولی آن، ملک معرفی شده از لحاظ قیمت روز، مساحت و موقعیت، تکافوی مبلغ وثیقه را بنماید، نیازی به کارشناسی برای ارزیابی و تقویم آن نمی‌باشد.

تمامی این مقررات و تدابیر پیش‌بینی‌شده در این دستورالعمل چنانچه از سوی قضات محترم دادرها و مسئولین زندان، مورد توجه قرار گیرد و اعمال گردد، بسیاری از حجم مراجعات و همچنین حجم زندانیان داخل زندان برای جلوگیری از شیوع هر چه بیشتر این بیماری کاسته خواهد شد.

۲.۲. گرایش بیشتر قضات به استفاده از نهادهای جایگزین حبس

با تغییر رویکرد قانون‌گذار و وضع قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ روزهایی برای اصلاح، درمان و بازپذیری اجتماعی محکومان به وجود آمده است. قانون‌گذار کیفری با افزایش مجازات‌های جایگزین حبس و در نظر گرفتن پاسخ‌های جامعی امکان تغییر و بهبود وضعیت زندان‌ها را تا حدود زیادی فراهم ساخته است. قطعاً اعمال جایگزین‌های حبس (مبتنی بر مداخله جامعه مدنی) نویدبخش پدیداری سیاست جنایی مشارکتی (کیفری و ناکیفری) خواهد بود که از آموزه‌های جدید مکتب دفاع اجتماعی نوین کیفرشناسی و جرم‌شناسی الهام گرفته است. رویکرد جدید قانون‌گذار نسبت به جایگزین‌های ناکیفری و جامعی به منظور پیشگیری از جرم و اصلاح

و درمان مجرمان متأثر از این آموزه‌های نوپاست.^۱

البته خالی از لطف نیست که به این نکته اشاره گردد، مرکز مطالعات راهبردی و شورای عالی توسعه قضایی در گزارش توجیهی لایحه قانون مجازات‌های اجتماعی، در سال ۱۳۸۲، میزان جرایم تحت شمول مجازات‌های جایگزین را بدین نحو اعلام نموده است: «از ۷۲۸ جرم سرشماری شده که حداکثر مجازات قانونی آنها بیش از سه ماه حبس است مدت حبس ۱۵ / ۶ درصد از آنها سه ماه تا شش ماه و مدت حبس ۳۰ درصد از آنها تا دو سال می‌باشد. به این ترتیب این لایحه چیزی حدود ۴۵ / ۶ درصد از مجازات‌های قانونی حبس را شامل می‌شود». فلذا همچنان که مشاهده می‌گردد، این نهادهای جایگزین حبس، ظرفیت‌های خوبی برای کاستن از بار افزایش جمعیت کیفری زندان‌ها دارند که در این شرایط امروزی پیش آمده در جامعه، بسیار مفید فایده می‌باشند. در این قسمت، به منظور آشنایی خوانندگان محترم، ابتدا مفهوم و اقسام نهادهای جایگزین حبس پیش‌بینی‌شده در قانون مجازات اسلامی، به نحو مختصر تبیین می‌گردد. سپس رویه فعلی دستگاه قضایی در قبال اعمال این نهادها مورد بررسی قرار گرفته، در نهایت، الزامات گرایش حداکثری قضات به استفاده از ظرفیت این سازوکارها و نهادها، در شرایط حساس کنونی جامعه تشریح می‌گردد.

۲.۲.۱. مفهوم و اقسام نهادهای جایگزین حبس پیش‌بینی‌شده در قانون مجازات اسلامی

در تعریف این نوع از مجازات‌ها باید گفت: مجازات‌های «جایگزین حبس»^۲ مجموعه‌ای از راهکارها و ضمانت اجرای کیفری با ماهیت و ساختار معمولاً اجتماع‌محورند که به منظور اجتناب از تعیین و اعمال مجازات حبس برای آن دسته از مجرمان که اعمال مجازات حبس و نگهداری در زندان برای آنان و جامعه خطرناک، نامفید و ناضروری است، به کار گرفته می‌شود. به بیانی دیگر، جایگزین‌های کیفری سالب آزادی، بدیل‌هایی هستند که یا در دادنامه کیفری یا پس از صدور حکم (در زمان اجرای مجازات) مطرح می‌شود. با این اوصاف، بدیل‌هایی مورد بحث است که قاضی در زمان صدور حکم، حق انتخاب بین اعزام محکوم به زندان و حق انتخاب

۱. خاکساری، داوود و حسین غلامی، عوامل موثر بر صدور مجازات‌های جایگزین حبس، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، بهار ۱۳۹۸، شماره ۲۶، ص ۱۲.

2. Alternatives to Custody .

نسبت به باقی گذاردن زندانی در زندان و خارج کردن او از حبس را دارد.^۱ بنابراین منظور از مجازات‌های جایگزین حبس، مجموعه‌ای از واکنش‌های جزایی است که می‌توانند جایگزین مجازات حبس شوند.^۲

در پژوهش حاضر، منظور از نهادهای جایگزین حبس، علاوه بر مجازات‌های جایگزین اشاره شده در ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی،^۳ نهادهایی همچون تعویق صدور حکم،^۴ تعلیق اجرای مجازات،^۵ نظارت الکترونیکی^۶ و آزادی مشروط^۷ است.

۱. ابول اسال، ژان، جایگزین‌های سلب آزادی و برآورد ترازنامه اجرای آنها در حقوق فرانسه، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، مجله تحقیقات حقوقی، ۱۳۷۹، شماره ۳۱ و ۳۲، ص ۵۴۰.

۲. ریاحی، جواد، «مبانی مجازات‌های اجتماعی با رویکرد به سیاست کیفری اسلام»، رساله دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ۱۳۹۲، ص ۴۲.

۳. ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی؛ «مجازات‌های جایگزین حبس عبارت از دوره مراقبت، خدمات عمومی رایگان، جزای نقدی، جزای نقدی روزانه و محرومیت از حقوق اجتماعی است که در صورت گذشت شاک و وجود جهات تخفیف با ملاحظه نوع جرم و کیفیت ارتکاب آن، آثار ناشی از جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت و سابقه مجرم، وضعیت بزه‌دیده و سایر اوضاع و احوال، تعیین و اجراء می‌شود».

۴. ماده ۴۰ قانون مجازات اسلامی؛ «در جرایم موجب تعزیر درجه شش تا هشت دادگاه می‌تواند پس از احراز مجرمیت متهم با ملاحظه وضعیت فردی، خانوادگی و اجتماعی و سوابق و احوال که موجب ارتکاب جرم شده است، در صورت وجود شرایط زیر صدور حکم را به مدت شش ماه تا دو سال به تعویق اندازد:
وجود جهات تخفیف.

پیش‌بینی اصلاح مرتکب.

جبران ضرر و زیان یا برقراری ترتیبات جبران.

فقدان سابقه کیفری مؤثر».

۵. ماده ۴۶ قانون مجازات اسلامی؛ «در جرائم تعزیری درجه سه تا هشت دادگاه می‌تواند در صورت وجود شرایط مقرر برای تعویق صدور حکم، اجرای تمام یا قسمتی از مجازات را از یک تا پنج سال معلق نماید. دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری نیز پس از اجرای یکسوم مجازات می‌تواند از دادگاه صادرکننده حکم قطعی، تقاضای تعلیق نماید. همچنین محکوم می‌تواند پس از تحمل یکسوم مجازات، در صورت دارا بودن شرایط قانونی، از طریق دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری تقاضای تعلیق نماید».

۶. ماده ۶۲ قانون مجازات اسلامی؛ «در جرائم تعزیری از درجه پنج تا درجه هشت، دادگاه می‌تواند در صورت وجود شرایط مقرر در تعویق مراقبتی، محکوم به حبس را بارضایت وی در محدوده مکانی مشخص تحت نظارت سامانه (سیستم)های الکترونیکی قرار دهد».

۷. ماده ۵۸ قانون مجازات اسلامی؛ «در مورد محکومیت به حبس تعزیری، دادگاه صادر کننده حکم می‌تواند در مورد محکومان به حبس بیش از ده سال پس از تحمل نصف و در سایر موارد پس از تحمل یک سوم مدت مجازات به پیشنهاد دادستان یا قاضی اجرای احکام با رعایت شرایط زیر حکم به آزادی مشروط را صادر کند:

(الف) محکوم در مدت اجرای مجازات همواره از خود حسن اخلاق و رفتار نشان دهد.

(ب) حالات و رفتار محکوم نشان دهد که پس از آزادی، دیگر مرتکب جرمی نمی‌شود.

(پ) به تشخیص دادگاه محکوم تا آنجا که استطاعت دارد ضرر و زیان مورد حکم یا مورد موافقت مدعی خصوصی را بپردازد یا قراری برای پرداخت آن ترتیب دهد.

(ت) محکوم پیش از آن از آزادی مشروط استفاده نکرده باشد».

۲.۲.۲. برداشت و رویه فعلی دستگاه قضایی در قبال اعمال نهادهای جایگزین حبس

منظور از برداشت دستگاه قضایی در قبال اعمال نهادهای جایگزین حبس، سیاست جنایی قضایی^۱ مجموعه قضات دستگاه قضایی در قبال این نهادهاست. نحوه دریافت و برداشت مقام‌های قضایی از مقررات سیاست جنایی تقنینی را می‌توان سیاست جنایی قضایی نامید. به عبارت دیگر، سیاست جنایی قضایی به معنای مضیق آن، یعنی سیاست جنایی‌ای که در تصمیم‌ها و عملکردهای دادگاه‌های دادگستری منعکس و مندرج است.

بنابراین سیاست جنایی قضایی به معنای مضیق، در تصمیم‌ها و عملکردهای دادگاه‌ها منعکس است. پس از آنکه قانون‌گذار، سیاست جنایی خود را در قالب قوانین پیاده کرد، این قوانین و پیام‌های قانون‌گذار، به صورت‌های متفاوتی درک و پذیرفته می‌شود. قانون به تبیین اصول و مبانی کلی نظام کیفری یک جامعه پرداخته و تفسیر و تطبیق آن را در موارد خاص به قضات محاکم واگذار نموده است. این امر یعنی روح بخشیدن به الفاظ بی‌روح قوانین و فعلیت بخشیدن به آنهاست.^۲ در راستای اتخاذ یک سیاست جنایی مناسب است که به قاضی کیفری امکان می‌دهد با بهره‌گیری از تمامی ابزارها و امکانات موجود، علاوه بر رعایت جنبه‌های قانونی، به یکی از مهم‌ترین اهداف و اصول حقوق جزای نوین، یعنی اصل فردی کردن واکنش اجتماعی (مجازات) دست یابد. از این رو تمام همت قانون‌گذاران بر این امر استوار است که ضمن در نظر گرفتن تناسب جرم و مجازات که مبتنی بر هدف سزادهی مجازات‌ها می‌باشد، بین مجازات و اصلاح بزهکار نیز نسبت معقولی برقرار نمایند که این امر جز با فردی کردن کیفر به تناسب اوضاع و احوال جرم و خصوصیات مجرم امکان‌پذیر نخواهد بود. در حال حاضر، در اغلب نظام‌های حقوقی، قضات دادگاه‌های کیفری با توسل به ابزارهای فردی سازی کیفر نسبت به تعدیل یا تشدید مجازات متهم اقدام می‌نمایند. در هر نظامی، سیاست جنایی از طرق مختلف و با توسل به ابزارهای خاص توسط مقامات و نهادهای ویژه اعمال می‌شود.^۳

1. Judicial criminal policy.

۲. قیاسی، جلال‌الدین، *مبانی سیاست جنایی حکومت اسلامی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۵، ص ۲۹.

۳. رضایی، میر یاسین و اکبر علیزاده، *سیاست جنایی، ابزارها، مقامات و مراجع دخیل در سیاست جنایی قضایی*، نشریه کارآگاه، دوره دوم، سال هفتم، زمستان ۹۲، شماره ۲۵، ص ۱۲۲.

بر این اساس، می‌توان گفت شکل دیگر ایفای نقش مراجع قضایی در سیاست جنایی، استفاده از اختیارات وسیعی است که در امر تعلیق اجرای مجازات، تخفیف یا تبدیل مجازات و آزادی مشروط به دادگاه‌ها اعطا شده است. بدیهی است که استفاده صحیح از این اختیارات می‌تواند مکمل ابزارهای قانونی باشد. اما نقش اساسی‌تر قضات در سیاست جنایی، تفسیری است که در عمل از متون جزایی می‌نمایند که با این اقدام، در حقیقت در انشا و ایجاد مقررات و قواعد شرکت می‌کنند و با ایجاد «رویه قضایی»، به ایجاد یک سیاست جنایی معین (سیاست جنایی قضایی) که ممکن است خاص خود آنها باشد، موفق می‌شوند. بررسی عملکرد دستگاه قضایی به ما نشان می‌دهد همواره، سیاست جنایی قضایی در عمل با سیاست جنایی تقنینی منطبق نبوده و در مواردی سازگاری ندارد.

از سویی دیگر می‌توان گفت که گرایش جدید قانون‌گذار به سمت یافته‌های نوین جرم‌شناسی و کیفرشناسی، زمانی ارزشمند است که به‌صورت عملی در آرای محکومیت‌های صادره نمود عملی داشته باشد. این در حالی است که بر اساس آمار، تعداد زندانیان کشور در سال ۱۳۹۶، ۳۷۷/۲۸۹ نفر بوده که از این تعداد فقط در خصوص ۳۲/۰۳۳ نفر مجازات‌های جایگزین حبس اعمال گردیده است. بنابراین، باید گفت باعث تعجب و تأسف است که در سیاست جنایی قضایی کشور فقط در خصوص ۸/۵ درصد از محکومیت‌های حبس، مجازات‌های جایگزین حبس اعمال گردیده که اغلب همین موارد اندک نیز منحصر در جزای نقدی جایگزین حبس است و سایر مجازات‌های جایگزین حبس تقریباً مطرود باقی مانده‌اند.

به نظر عده‌ای از نویسندگان، هر چند این نهادها به نفع محکوم و جامعه است، در اجرا امکان دارد محدودیت‌ها و موانعی وجود داشته باشد؛ چون جامعه ایران از لحاظ فرهنگی، هنوز یک جامعه خشونت‌گراست و مردم به درجاتی از رشد قابل قبول نرسیده‌اند که به‌راحتی از این نهادها استقبال نمایند و ممکن است اجرای این نهادها را به‌گونه‌ای نشان از ضعف قوه قضائیه بدانند و درواقع حتمیت و قطعیت مجازات‌ها زیر سوال برود. کما اینکه چنانچه امروزه زندانی در مرخصی باشد، شاکی یا محکوم‌له ممکن است به دادگاه یا اجرای احکام مراجعه و تقاضای جلب شخص یا اعزام مجدد وی را خواستار شوند و در عمل ممکن است اجرای این‌گونه نهادها با مشکل مواجه

شود یا سیاست جنایی تقنینی با سیاست جنایی قضایی و اجرایی ناهمگون گردد.^۱ توجه افکار عمومی در مجازات کردن بزهکاران خطرناک و خشن هم به‌گونه‌ای محاکم را به‌سوی تعیین زندان به‌عنوان کیفر مهم و اساسی سوق می‌دهد. اصولاً تراکم پرونده‌های کیفری و فشار افکار عمومی در راستای اتخاذ تصمیم قضایی سریع، به‌تدریج سبب شده است که قضات علی‌رغم تخصص فنی و علم لازم مطالعات کمتری از لحاظ نظری یا جرم‌شناختی به مباحث جدید داشته باشند و همین موضوع تفکیک قابل تأملی را بین قضات و مجامع دانشگاهی ایجاد کرده است. شاید توجه بیش از حد به مبانی نظری در دانشگاه‌ها و تکیه به مباحث عملی در دادگاه مאלاً به دور ساختن این پیوند کمک کرده باشد. لذا پیوند این دو نهاد می‌تواند اهداف قانون‌گذاری را به‌عنوان تعیین سیاست کیفری برای اندیشه‌های اصلاحی و بازسازی بزهکاران تأمین نماید.^۲

۲.۲.۳. الزامات گرایش حداکثری قضات به استفاده از ظرفیت نهادهای جایگزین حبس

یکی از ویژگی‌های مقرر شده در مواد قانون مجازات اسلامی در خصوص نهادهای جایگزین حبس، جنبه تخییری داشتن اعمال این مجازات‌ها برای قضات است. تخییری بودن اعمال مجازات جایگزین حبس از یک طرف مفید به نظر می‌رسد که دادگاه با توجه به آثار ناشی از جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت و سابقه مجرم، وضعیت بزه‌دیده و به‌طور کلی در راستای فردی کردن مجازات و اصلاح و درمان مجرم تشخیص می‌دهد که کدام‌یک از مجازات‌های حبس یا جایگزین آن را اعمال نماید و ایراد عمده مترتب بر این تخییری بودن اعمال جایگزین‌های حبس این موضوع است که دادگاه‌ها هیچ‌گونه تمایلی به اجرای مجازات‌های جایگزین حبس ناظر بر ماده ۶۴ به بعد قانون مجازات اسلامی ندارند و مجازات غالب رایج در محاکم مجازات سالب آزادی است.^۳

۱. یوسفی نژاد، نوشین و محمود آقا جانی، **کاهش مجازات حبس و نقش سیاست محوری قوه قضاییه در تاسیس نهادهای ارفاقی**، مطالعات علوم سیاسی حقوق و فقه، دوره ۳، تابستان ۱۳۹۶، شماره ۲/۲، ص ۳۹.

۲. نیکنام، ریاست شعبه چهارم دادگاه تجدیدنظر استان فارس، **مجموعه مقالات همایش علمی کاربردی مجازات‌های جایگزین حبس**، معاونت پیشگیری از جرم قوه قضائیه، اردیبهشت ۱۳۹۵، ص ۱۲۵.

۳. خاکسار، داود، حسین غلامی و موذن زادگان، **آسیب شناسی تقنینی و قضایی مجازات‌های جایگزین حبس**، کنفرانس جهانی روانشناسی و علوم تربیتی، حقوق و علوم اجتماعی در آغاز هزاره سوم، دوره ۳، سال ۱۳۹۵، ص ۱۲.

به نظر می‌رسد برای ترویج کیفی‌های جایگزین حبس باید اذهان عمومی آماده پذیرش آنها شود و از سوی تشویق سازمان‌های غیردولتی و جوامع محلی و بهره‌گیری از مشارکت مردمی برای موفقیت در اجرای جایگزین‌ها بسیار مؤثر است.^۱ بر این اساس، بسیار لازم است که سازوکارهایی برای آموزش قضات و مشارکت دستگاه قضایی در این بسترسازی فرهنگی، آگاه کردن مردم از جایگاه و عملکرد جایگزینی و ایجاد تشکیلات لازم به منظور فرهنگ‌سازی میان مردم و قضات در ایجاد رویکردی مثبت نسبت به مزایای جایگزین‌های حبس و به‌کارگیری آنها ایجاد شود.

در ماده ۷ دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها، در اجرای قوانین و مقررات راجع به حبس‌زدایی و استفاده از تأسیسات حقوقی مفید، از قبیل تعویق صدور حکم، تخفیف مجازات و معافیت از آن، نظام نیمه‌آزادی و مجازات‌های جایگزین حبس مقرر شده است که قضات محاکم از صدور حکم به مجازات حبس در مورد افراد واجد شرایط مجازات‌های جایگزین حبس اجتناب نمایند و همچنین رؤسای کل دادگستری استان‌ها و دادستان‌ها موظف شده‌اند که مراقبت نمایند تا با استفاده از ظرفیت‌های قانونی در خصوص قرارهای تأمین کیفری و مجازات جایگزین حبس، تا حد امکان از ورود افراد کمتر از هجده سال، افراد فاقد پیشینه کیفری و زنان به زندان جلوگیری شود و همچنین محاکم تجدیدنظر مکلف گردیده‌اند در رسیدگی به اعتراض نسبت به احکام مشتمل بر مجازات حبس، سیاست‌های تقنینی دایر به حبس‌زدایی را مورد توجه قرار دهند.

در نهایت در تبصره ماده ۳ این دستورالعمل، به استفاده قضات از مجازات‌های جایگزین حبس در صدور آرای صادره کیفری حداقل به میزان ۱۵ درصد آرای صادره تأکید شده است و رؤسای کل دادگستری‌ها باید برای استفاده از مجازات‌های جایگزین حبس در آرای صادره از محاکم کیفری حداقل به میزان ۱۵ درصد آرای صادره برنامه‌ریزی کنند. در حال حاضر، بر اساس آخرین آمار، آرای صادره مجازات‌های جایگزین حبس در کشور به میزان ۳ درصد است.^۲

۱. اجتنابی، مریم، بررسی کیفری مجازات‌های جایگزین حبس، فصلنامه علمی - حقوقی قانون یار، دوره دوم، زمستان ۱۳۹۷، شماره ۸، ص ۴۵۶.
 ۲. جهانگیر، اصغر، گفت‌وگوی خبرنگار گروه اجتماعی باشگاه خبرنگاران جوان با رئیس سازمان زندان‌های کشور، موجود در سایت باشگاه خبرنگاران جوان، به نشانی: <https://www.yjc.ir/fa/news/>

تمامی این بسترها و ظرفیت‌های قانونی موجود، می‌تواند گام بلندی برای مهار و کنترل این شرایط بحرانی پیش‌آمده در اثر بیماری کرونا در نظام قضایی کشور باشد که در این راستا، توجه و اعمال آنها از سوی قضات محترم بسیار ارزشمند است.

نتیجه‌گیری

بروز و گسترش بیماری کرونا، همچون سایر فعالیت‌های جامعه، تأثیرات بسیاری را نیز بر مجموعه نظام زندان‌های کشور گذاشته است. در همین راستا و به منظور جلوگیری از شیوع این بیماری در بین زندانیان و همچنین مراجعان به این مراجع، دستورالعمل‌هایی از سوی قوه قضائیه در خصوص تدابیر پیش‌بینی‌شده صادر گردیده است. علاوه بر این دستورالعمل‌ها، سازوکارها و تدابیری در قوانین سابق‌التصویب وجود دارد که بعضاً با توجه به عدم فرهنگ‌سازی و بسترسازی مناسب برای اجرای آنها، مهجور مانده یا کمتر مورد اقبال و عمل قرار گرفته‌اند. از جمله این سازوکارها که در این ایام بحرانی شیوع این بیماری، زمینه بسیار مناسبی برای اعمال هرچه بیشتر آن از سوی قضات فراهم گردیده است، استفاده از نهادهای جایگزین حبس پیش‌بینی‌شده در قانون مجازات اسلامی است که در دستورالعمل‌های متعددی، قضات تشویق و بعضاً ملزم به استفاده از این نهادها شده‌اند. بستر مناسب دیگر در این راستا، سازوکارهای پیش‌بینی‌گردیده در قانون دادرسی الکترونیک مصوب سال ۱۳۹۲ می‌باشد که تاکنون با عنایت به عدم وجود فرهنگ‌سازی و سازوکارهای مناسب، مورد اعمال آنچنانی قرار نگرفته است. در این راستا و با توجه به وضعیت پیش‌آمده در کشور، بیماری کرونا فرصت مناسبی برای اعمال و استفاده حداکثری از این نهادها و سازوکارهای پیش‌گفته را فراهم آورده است که مسئولان قضایی نیز در دستورالعمل‌های صادره در این ایام، بر آنها تأکید ویژه‌ای داشته‌اند.

بیماری کرونا و تأثیر آن بر نظام قضایی کشور، خالی از ایراد نیز نبوده و موجبات بروز چالش‌ها و خلأهایی در این زمینه شده است که از جمله اینها می‌توان به نگرش سختگیرانه حاکم بر مقامات قضایی، همچنین دلیل عدم وجود سازوکارهای اجرایی و عدم وجود فرهنگ‌سازی مناسب در زمینه استفاده از نهادها و سازوکارهای پیش‌گفته، اشاره نمود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. قیاسی، جلال‌الدین، *مبانی سیاست جنایی حکومت اسلامی*، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۵.

مقاله

۲. ابول اسال، ژان، *جایگزین‌های سلب آزادی و برآورد ترازنامه اجرای آنها در حقوق فرانسه*، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۳۱ و ۳۲.
۳. اجتنابی، مریم، *بررسی کیفری مجازات‌های جایگزین حبس*، فصلنامه علمی - حقوقی قانون یار، دوره دوم، زمستان ۱۳۹۷، شماره ۸.
۴. پور محی آبادی، حسین، *داریوش بوستانی و سعید قماش، سیطره حبس گرای و رویای حبس زدایی در سیاست کیفری ایران (مطالعه موردی حوزه قضایی شهر کرمان)*، پژوهشنامه حقوق کیفری، سال نهم، بهار و تابستان ۱۳۹۷، شماره ۱.
۵. خاکساری، داوود و حسین غلامی، *عوامل موثر بر صدور مجازات‌های جایگزین حبس*، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، بهار ۱۳۹۸، شماره ۲۶.
۶. خاکسار، داود، حسین غلامی و مودن‌زادگان، *آسیب‌شناسی تقنینی و قضایی مجازات‌های جایگزین حبس*، کنفرانس جهانی روانشناسی و علوم تربیتی، حقوق و علوم اجتماعی در آغاز هزاره سوم، دوره ۳، ۱۳۹۵.
۷. رضانی، میر یاسین و اکبر علیزاده، *سیاست جنایی، ابزارها، مقامات و مراجع دخیل در سیاست جنایی قضایی*، نشریه کارآگاه، دوره دوم، سال هفتم، زمستان ۹۲، شماره ۲۵.
۸. لواسور، ژرژ، *سیاست جنایی*، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، مجله تحقیقات حقوقی، تابستان ۷۲، شماره ۱۲.

۹. نیکنام، ریاست شعبه چهارم دادگاه تجدیدنظر استان فارس، **مجموعه مقالات همایش علمی کاربردی مجازات‌های جایگزین حبس**، معاونت پیشگیری از جرم قوه قضائیه، اردیبهشت ۱۳۹۵.
۱۰. یوسفی نژاد، نوشین و محمود آقا جانی، **کاهش مجازات حبس و نقش سیاست محوری قوه قضائیه در تاسیس نهادهای ارفاقی**، مطالعات علوم سیاسی حقوق و فقه، دوره ۳، تابستان ۱۳۹۶، شماره ۲/۲.

رساله

۱۱. ریاحی، جواد، «مبانی مجازات‌های اجتماعی با رویکرد به سیاست کیفری اسلام»، رساله دکتری، پردیس فارابی دانشگاه تهران، ۱۳۹۲.

منبع اینترنتی

۱۲. سامانه خدمات الکترونیک قضایی <https://www.adliran.ir>
۱۳. سایت روزنامه همشهری <https://www.hamshahrionline.ir>
۱۴. سایت باشگاه خبرنگاران جوان <https://www.yjc.ir>
۱۵. سایت خبرگزاری تابناک <https://www.tabnak.ir/>
۱۶. سایت خبرگزاری تسنیم <https://www.tasnimnews.com>
۱۷. سایت خبرگزاری میزان <https://www.mizanonline.com>

قوانین و مقررات

۱۸. قانون مجازات اسلامی.
۱۹. قانون آئین دادرسی کیفری.
۲۰. قانون آیین دادرسی الکترونیکی.
۲۱. دستورالعمل ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها.
۲۲. بخشنامه فعالیت بخش‌های مختلف قضایی به منظور پیشگیری از شیوع کرونا.
۲۳. بخشنامه معاون اول قوه قضائیه مبنی بر تعویق زمان رسیدگی دادگاه‌ها تا پایان فروردین ۹۹.